

Tørv

AF TORSTEN BALLE

(Bogstaver i parentes henviser til listen sidst i artiklen)

Ordet *tørv* betyder egentlig *grønsvær*, sammengroet tæppe af græs med det jordlag, der holdes sammen af rødderne. Dette materiale har altid været let tilgængeligt, og det har da også været brugt på forskellig måde lige fra oldtiden. Når grønsværet blev skåret ud i flager, kunne man bygge vægge af dem, således som man har gjort i de jernalderhuse, som der er fundet så mange af i Ty og på Mors. Man kunne også tække huse med dem eller bruge dem som underlag for et tække af strå. Man kunne lave diger om folde, og man kunne bruge dem, når man skulle bygge en gravhøj. På lignende måde har man brugt græstørv op til vore dage.

Jordhuse

Huse med vægge af *tørv*, jordvægge, kender man vel ikke mere, men før i tiden har de været almindelige. Kristen Knudsen i Skårup i Sjørring sogn fortalte i 1920'erne, at ude på Skårup hede havde der ligget et jordhus, som en gammel kone boede i. I præsteindberetningerne 1690 er jordhusene nævnt flere steder, også som stuehuse, mellem de ejendomme, der hørte under præsteembederne. I Hundborg og Jannerup var der 5, i Vang og Tvorup 7, og mange af de mænd, der ikke skattede til præsterne, har sikkert også haft jordhuse. De har nok været bygget på samme måde som jernalderhusene, så at de stolper, der bar taget, stod inde i huset, og taget har vel ligesom på de gamle lader nået så langt ned, at der kun skulle sættes en ganske lav ydermur, der egentlig ikke skulle bære noget. En tyk grøntørvmur var da slet ikke så tosset. Den kunne nok lene mere end en tynd mur af klinet bindingsværk. Den var let og billig at lave, og den kunne for resten da også klines indvendig og kalkes. I Klim var der jordhuse op mod 1900 (JR).

Vogtetørv, hængetørv

I ældre tid brugte man lange græstørv til mange ting. Gamle folk mindedes endnu omkring 1940 navnet *wu' ttøre*, der må betyde *vogtetørv*, *tørv*, der skal beskytte eller dække et eller andet. Feilberg forklarer, nok efter C. Kvolsgård fra Lild sogn, at *vogtetørv* er grønsværstørv, 1 alen brede, 5-6 alen lange, der lægges over kornstakke for at skærme dem mod regn, og at de også har været brugt til at lægge nærmest lægterne ved tækning, altså ligesom det, man kaldte *revling*, et lag gammelt tag eller andet, der blev lagt som underlag for det nye strå, dels for at spare på strået, dels for at enderne af strået ikke skulle stikke ind mellem lægterne. De blev også brugt til at lægge over lægter som loft i stalde.

Det må være lignende *tørv*, som Schade i *Idioticon* kalder *Maalt-Tørre*, tynde græstørv, som bruges til at dække malt med, når det ligger i dyng på loftet. Som dækkemateriale kunne lyngtørv, fladtørv, også bruges. Johannes Jespersen, født i Torsted 1879, fortalte, at hans svigerfar, Anders Bjerregård i Vester Vandet, dækkede kartoflelkuler med fladtørv. Så kunne frosten ikke tage kartoflerne, sagde han.

Schade nævner også *Hæng-Tørre*, som bruges til at tildække stakke og andet med, og vor første store dialektforsker, K. J. Lyngby, kender også dette navn fra Mors med samme betydning.

Møntørv

Schade mener, at hængetørv er et andet navn for "Mønning-Tørre, som bruges til Huusmønning". Det er måske ikke helt rigtigt. Møntørv er ganske vist også lange græstørv, men de blev i hvert fald i mands minde skåret på en særlig måde. De kunne skæres med nærmest trekantet tværsnit, så den ene side var tyndere end den anden (PS). Når de blev lagt på huset, lagde man den tykke side af en *tørv* ind over den tynde side af den *tørv*, der sidst var lagt. Så blev mønningen tæt, men rygningen blev lidt takket. Man kunne også skære tøvrene med skævt firkantet (rhombeformet) tværsnit (ON, AA). Så blev en skrå kant lagt tæt imod en anden, og så blev rygningen lige. Ved enden af tagrygningen, hvor det skrå gavltags top skulle dækkes, lagde man somme tider en særlig tildannet *tørv* (PS).

Møntøvrene skulle skæres et sted, hvor græsset var meget tæt sammengroet, for de måtte ikke revne under arbejdet. Tit blev de skåret på engbund, og de skulle hjem og lægges på huset, så længe de endnu var fugtige og bløde. De skulle skæres på en tid, da der ingen *tå:qwòr'm* (tagorm, stankelbenslarver) var i græstøvren, gerne i august. Det kunne være ubehageligt at have de orm vrimplende i huset. Peder Simonsen på Boddum fortalte, at en kone havde brød liggende på en *ffæ:l* (fjæle, hylde), der hang i stropper ned fra hanebåndene. En dag ville hun hente et sigtebrød, men da var det hult. Det var de her karle, der havde ordnet det!

Digetørv

Nu er man holdt op med at bygge jorddiger, men før lagde man dem tit i markskel, og endnu tidligere som hegn om de såkaldte "hover", mindre jordstykker, hvor man kunne have kalve, svin og andre husdyr gående. Man byggede digerne på den måde, at man lavede to lave mure af græstørv, og mellem dem fyldte man så op med jord og sten (PR). Til det brug behøvede tøvrene ikke at være særlig lange eller brede. Man kaldte dem *døj:tøre* (CØ) eller *døj'tøre* (B), et navn hvis første led må komme af *dige* (L).

Tørv som brændsel

Så længe der var skov på egnen - og det har der været i oldtiden, i hvert fald i stenalder og bronzealder - har folk vel mest brugt træ som brændsel, men skovene forsvandt. Allerede i jernalderhusene i Ty og på Mors kan man se, at der har været knapt med træ, og så har man nok ikke kunne få træ nok til brændsel. Mange steder i verden har man klaret sig med tørret gødning. På Anholt, hvor brændselet var et stort problem, brugte man marehalm, kokasser og fåregødning (HPH 1), og det har man også

gjort her på egnen. Ågård fortæller i sin beskrivelse af Ty 1802, at nogle steder, fx. i Vang sogn, brændte man tørre kokasser eller skar tørv af sammentrampet fåremøg. Jens Rolighed fortæller fra Hanherred, at i Klim Odde fyrede man bl. a. med tørrede kokasser, der var samlet i sække i Øsig, og på Thyholm brugte man endnu i forrige slægtled at samle tørre kokasser til brændsel (MO). Det foreslog nok ikke meget, men på steder, hvor man ikke havde bedre brændsel selv og måtte købe andre steder fra, kunne det være et billigt tilskud.

Hvornår og hvor, man har opdaget, at nogle slags jord kunne brænde, ved vi ikke, men uden dem havde folk simpelthen ikke kunnet leve her, da der ikke mere var træ nok på egnen. Det var for besværligt og for dyrt at hente brænde i skovegnene. Lyng havde man vel nok af, men man kunne jo ikke stå og fyre hele tiden, og det må man, hvis man kun bruger lyng.

Allerede i jernalderen må man da have brugt tørv som brændsel. I moser i Vestjylland har man fundet nogle korte, primitive spader af eg, sandsynligvis tørvespader, og de kan meget vel stamme fra oldtiden (HPH 2). Man har sikkert ikke kunne bruge dem til almindelig gravning, derimod kunne de vel egne sig til at grave overfladetørv med. Græstørv som dem, der er nævnt før, brugte de jo, og den eneste forskel på dem og de overfladetørv, der kunne brænde, er, at i de sidste er jorden mellem rødderne ikke muld, men mor, tørvejord, sur jord, hvori plantedelene ikke er så stærkt omdannet.

Sodde, hugtørv, klynetørv, stiktørv

Overfladetørv har mange navne. På én egn bruger man et navn, på en anden egn et andet, men man kender dog i regelen flere navne og ved, at de betyder omtrent det samme.

Navnet *søj'* (*sodde*) kender de fleste gamle. Det synes at være et slags fællesnavn ikke alene for brændbare overfladetørv, men også for dem, der ikke kan brænde. Schade siger, at *soj* er tynde græstørv til at lægge på stendiger (Id), Feilberg (under *sadde*, no.) at det er græstørv med skrå kant til diger (!!), møntørv osv. (Fb). Men Inger Vestergaard i Hørdum, Jens Tøfting i Vester Vandet, Johannes Jespersen i Torsted og flere andre siger, at *søj'* er det øverste lag i moser med græsset på, og at de kan brænde. Jens Larsen fra Hundborg kalder også fladtørv for en slags *soj*.

Hugtørv, siger Feilberg, er tørv, der skrælles af mosens eller hedens (?) overflade til brændsel. I Sydty kalder man dem *høv'tøre* (ON, B), på Mors og i Lild *hogentøre* (Fb, PR, L, Id). De må falde ind under det, man i Nordty kalder *søj'*.

I Vestjylland kalder man alle slags tørv, både gravede og æltede for *klyner*. Det siger Feilberg i hvert fald, men her på egnen bruger man kun navnet *kly:ntøre* (klynetørv) om overfladetørv, der blev gravet i fugtige lavninger i klitten eller i marken (sige), hvor der var dannet et lag mor. Johannes Jespersen, Torsted, var med til at grave dem vesterude i klitten på den anden side af Nors sø. Der var også morjord, men der var ikke lyng på. Der var en smule græs eller sådan noget. Martin Jensen, Klitmøller, gravede også klynetørv der. Han kaldte dem også *søj'*. På lignende steder havde Knud Nielsen, født i Hov, og Jens Peter Petersen, født i Hillerslev, også gravet *klynetørv* (JP). Jens Rolighed fortæller fra Klim, at man gravede *stiktørv* i

klitten, hvor der var græs og siv (JR). Det er altså dem, man i Ty kalder klynetørv.

Fladtørv, hedetørv

Jens Rolighed omtaler også *brændtørv*, hvori der var lyng og andre klitvækster, altså nærmest den slags, man i Ty og på Mors kalder *fla'ttøire* (fladtørv) eller *he:tør'e* (hedetørv), der var gravet af overfladen i en lynghede. De var kendt i 1600erne og rimeligvis længe før. I markbogen for Torsted 1683 er der nævnt nogle agre, som lå i udmarken, havrelandet, mellem de dyrkede agre, men som ikke var dyrket, fordi det var lyngagre, og der var skåret fladtørv på dem, så der slet intet mor var tilbage på den ene. I præsteindberetningerne 1690 er fladtørv nævnt i mange sogne i Ty og på Mors, og Ågård skriver 1802, at fladtørv eller hedetørv er flade, tynde tørv, der skrælles i hederne af den øverste jordskorpe med lyngen på. Man gør god brug af dem, idet *man stiller dem omkring ilden på arnestedet, da de derved både selv varmer og tillige holder heden af de øvrige tørv samlet ligesom i et komfur*. Schade nævner også *Flattørre* 1807 (Id), og denne form for navnet viser, at man også dengang har udtalt ordet *fla'ttjøre* ligesom nu. Fra Lødderup kender Lyngby dog udtalen *flaj'tøre* (L). Endnu i de første år af 1900erne blev der gravet fladtørv i alle sogne, hvor der var hede. De var uundværlige i landsbyer, hvor der ikke var mose, og det var nok en grund til, at man ikke var så ivrig efter at opdyrke hederne. De egnede sig godt for bilæggerøvnene, som dengang endnu var almindelige, for de holdt ilden godt, der blev kun lidt aske, og de gav ingen "tørvelugt". Man satte dem tit i siderne af bilæggerøvnene (JL, PS), måske et levn fra den tid, da de blev sat om ilden på arnestedet under den åbne skorsten. De var også gode i et komfur, fordi de var lette at få ild i. Der var jo lyng på dem.

I almindelighed skar eller stak man først en rille i jorden og derefter endnu en rille så langt fra den første, at der blev stukket en strimmel ud, der var lige så bred som en tørv. Det kunne man gøre med en *stikspade*, der havde et blad omtrent som et skuffejern, men lige, eller med et tilspidset spadeblad. Endnu nemmere gik det dog med en *rænd:-knyw'* (rendekniv) som den, Martin Jensen havde brugt i Klitmøller (MJ). På et ret svært, langt skaft var der i den ene ende en kraftig tværstang, på den anden ende var der sømmet et kohorn, og lidt oven for hornet var det yderste stykke af et leblad sat noget skråt ind, omtrent som et langjern på en plov. Man kunne så pløje en rille på den måde, at man satte tværstangen mod låret, tog fat med hænderne om skaftet og skubbede redskabet frem, sådan at kohornet gled på jordens overflade, og bladet, kniven, skar et passende stykke ned i jorden. Kohornet gjorde, at redskabet ikke gik for dybt, og at det gled let. Lignende redskaber kendte man næsten overalt i Ty, Feilberg nævner dem (under rendekniv), og H. P. Hansen omtaler dem fra Lemvigegnen, bl. a. en *törreskjöt* fra Harboøre (HPH 2). Den havde også en kniv omtrent som et langjern og en tværstang for oven og blev *skjöt* (skudt) frem. Han fortæller også om en "*håndplov*", som blev brugt i Vejrum til at skære digetørv med. Her satte man også en kort tværstok på skaftet mod låret og skød redskabet frem.

Når den første strimmel var løsnet, behøvede man kun at skære én rille for hver strimmel. Nogle steder skar man

strimmelen på tværs med rendekniven eller en stikspade, andre steder løsrede man hele strimmelen, før man skar den i stykker, jo længere strimmel, jo bedre, sagde Martin Jensen (MJ). Tørvene eller tørvestrømmen blev løsnet med en særlig spade, som man vist alle vegne i Ty og på Mors kalder en *fladtørvspade* (MJ, JT, JL, CØ, JJ, CH, RP). En almindelig spade kunne man dårlig holde ud at bruge, da man så måtte gå krunbøjet, og fladtørvspaden var derfor krum.

De ældste af den slags spader, folk huskede, havde et svært, krumt træskaft. Især var det svært i krumningen, så det kunne holde til at blive skubbet hårdt frem. Et meget skarpt jernblad, der kunne være trekantet som på de gamle træpløve (PS) eller noget rundt (JL), blev sat fast på den nederste ende af skaftet, sådan at det gik vandret frem, når man brugte spaden. Så satte man den øverste ende af skaftet, der havde en kort tværstang, mod låret på samme måde, som når man brugte en rendekniv. Senere lavede man krumningen ved at sætte en lang, krum jernangel på et lige skaft ved hjælp af et par ringe, og så klinkede man bladet på angelen (MJ, PS). De spader kunne enhver smed lave i modsætning til træskafterne.

Når strimlerne var hugget løs, kunne man skære dem i stykker, der gerne var kvadratiske, med en stikspade, men nogle kørte dem hjem og skar dem på en skærekiste (JP). Det var nemmere.

Fladtørv blev i ældre tid også skåret runde (CØ, ON). De var da ret store, og man skar dem på den måde, at man gik rundt om tørvten og stak skråt nedad ind mod midten flere steder med en stikspade, til tørvten var løsnet. Den var tykkest i midten.

Når overfladetørvene skulle tørres, blev de lagt med den lådne side nedad, ikke på græsset eller lyngen, men der, hvor man havde fjernet tørv, "*i e grøwt*" eller "*po en skalde ste*", siger Martin Jensen. Når de havde ligget der nogle dage, blev de "*re:st*" på enden, to og to skråt mod hinanden, og til sidst sat i små runde stakke, *røq:ler*, til de var helt tørre og kunne køres hjem.

Skårtørv, skottørv, skudtørv, bløde tørv

Overfladetørv kunne være gode nok, men de kunne ikke slå til som brændsel i egnens købstæder og landsbyer. Man skulle hele tiden bruge brændsel, når man skulle lave mad, brygge og bage, og om vinteren skulle man bruge meget til at varme i det mindste et rum i hvert hus så meget op, at man kunne holde ud at være der. Men i mange moser var tørvjorden dyb, så man kunne grave længere ned, når overfladetørvene var skrællet af.

Det var dog ikke så ligetil. I moserne stod grundvandet i ældre tid langt højere end nu (CØ, CL, MR), så man kunne ikke skrælle ret meget af, før man var ved blankt vand. Men nød lærer nøgen kone at spinde, og man fandt også ud af, hvordan man kunne skære tørv i vand.

De første mosetørv var nemlig skåret, ikke æltet. De øverste lag tørvjord i en mose er endnu vævet sammen af gamle planterødder, der ikke er rådnet, men har holdt sig seje i den sure jordbund (CØ). Derfor egner disse lag sig godt til at skære tørv af, men ikke til æltning, som jo også er meget besværligere. Længere nede i mosen er tørvjorden mere sammenpresset, men skør (CØ), da den ikke bliver holdt sammen af planterødder. Har de været der, er de blevet opløst i de mange hundreder af år, der er gået, siden de lå ved overfladen. I de lag kan man ikke

skære tørv, da de ikke kan holde formen, men går i stumper. Desuden er der i de lag tit rester af trævækst, kviste, grene og tykke stammer, der hindrer skæring (CØ, PR). En forudsætning for, at man kunne lave tørv i den dybde, var også, at mosen var afvandet, og det krævede en større samlet indsats af ejerne og brugerne, end man kunne magte i ældre tid. Derfor er man sikkert først begyndt at ælte tørv af disse lag, når de øverste lag var skåret bort.

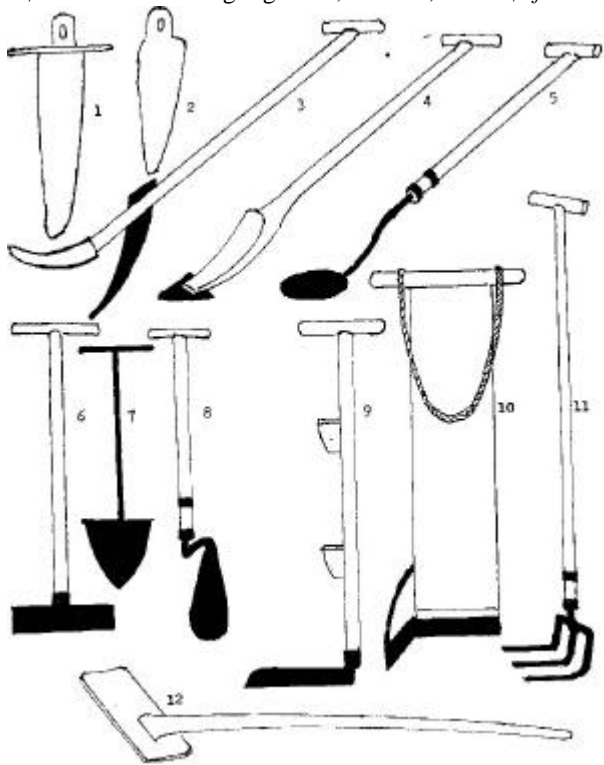
Endnu omkring 1800 var de gravede, skårne tørv de almindeligste, men man havde dog æltetørv nogle steder, *hvor tørvjorden var så smuldret, at den ikke kunne graves* (Å). Ågård kalder de gravede tørv "*Skodtørv*" i modsætning til de æltede. Schade kalder 1807 de gravede tørv "*Skottørre*" og de æltede "*Ælt-Tørre*" (Id). Derved har han givet udtryk for en ejendommelig forskel i de to ords udtale, en forskel, der har holdt sig. Begge ord er sammensætninger, men i dialekten er der to slags sammensatte ord. I nogle står leddene i "tæt sammensætning", og i dem har det sidste led mistet tryk og stød, som fx. i *træ:sko*. I andre ord, fx. i *tre-ski:'e* (træske), har sidste led bevaret tryk og stød, og der er da tale om en "løs sammensætning". Det har Schades fine øre altså opfattet. De tæt sammensatte ord synes at være gamle eller meget brugte, de løst sammensatte nyere eller lidt brugte. Ordet *æltetørv* er i modsætning til alle de andre navne for tørv en løs sammensætning, hvad der også tyder på, at den slags tørv er noget nyere.

Mange har ment, at det første led i ordet *skød'ttøre* er *skud*. Det gætter Schade og Feilberg også på, og de tænker sig, at tørvene har fået navnet, fordi man *skød* de gravede tørv fra pytten til spredstedet på en hjulbør. Det lyder mærkeligt. I regelen siger man, at man *kører* noget på en hjulbør, ikke at man *skyder*, hvis da ikke læsset er meget tungt - og gravede tørv er lette. Det ville også være ret besynderligt, om man gav tørvene navn efter det letteste arbejde ved tørvfremstillingen, et arbejde, som man gerne satte en dreng til, efter hvad de gamle fortæller (CØ).

Det var noget andet, da man gik over til at *ælte* tørv. Så øste man den æltede tørvemasse op i en sluffe, en "kassebør" som en møgbør. Den var i sig selv tung, og når den så blev fyldt med tung tørvemasse - og fuld skulle den være - så skulle der kræfter til at køre med den, og man kunne med rette kalde det *at skyde*. De gamle er da også enige om, at det hedder *å skyd el:menng* eller *å skyd læb'er fræ:'e*. Men heller ikke dette arbejde var så vigtigt, at tørvene med rimelighed kunne få navn efter det. Der er mest mening i at kalde dem *æltetørv*.

Ordet *skød'ttøre* ligner også de gamle navne for overfladetørv deri, at det første led gennem tiderne er blevet omdannet så meget, at man ikke lige straks kan se, hvad det betyder. Sådan er det også med *høv'tøre* - hugtørv, *døj'tøre* - digetørv, *fla'ttøre* - fladtørv. Ordet er derfor sikkert flere århundreder gammelt, og det kan så også komme af et ord, hvis udtale er blevet forandret i tidens løb. Vi ved ikke, hvordan folk udtalte ordet fx. i 1600'erne, men vi kan se, hvordan det blev stavet, og altså, hvordan det blev opfattet. I præsteindberetningerne 1690 nævner præsterne næsten altid, hvad slags brændsel de får, og vi ser, at præsterne i Rær, Skjoldborg, Solbjerg, Dragstrup, Åby og Vadum taler om *Skortørv*, i Øsløs, Sjørring, Dragstrup og på Jegind om *Skårtørv*, mens præsterne i Hassing, Ljørslev og Tødsø er så moderne, at de skriver *Skotørv*. De fleste af præsterne har altså opfattet

ordets første led som *skår-* eller *skor-*, og vi tør nok regne med, at det svarer til en udtale *sko:’r tør’e* - skårne tørv, særlig da man finder samme form for ordet i tingbøger og markbøger fra samme tid og tidligere. I markbogen for Vang 1683 står fx: ”*Schortørfvæ til at Bruge Maa dj kiøbe*”. I Thisted tingbog 1681, 12 nov., *Schortørfvæ*.

Tørveredskaber

1-2. Tørvespader fra vestjyske moser. 3. Rendekniv fra Klitmøller. 4. Ældre fladtørvspade med skaft helt af træ. 5. Nyere fladtørvspade med jernangel. 6-7-8. Forskellige hug- og stikspader, 6 fra Sårup, 7 fra Hørdum, af jern, 8 fra Hundborg. 9. Rendejern fra Hundborg. 10. Tørvebræt, ståværk fra Sårup. 11. Krumgreb. 12. Jævneskovl.

Det vil da være rigtigere at skrive *skårtørv* end *skudtørv* og kun at bruge navnet om skårne tørv, gravede tørv. Nogle ældre meddelere mener ganske vist, at æltede tørv også er *skø’ttøre*, men de er fra steder, hvor man i længere tid ikke har *skåret*, men kun *æltet* tørv, fordi det øverste lag tørvejord var brugt op. Hvor man stadig har *skåret* tørv, særlig i Nordty, er de gamle stort set enige om, at *skø’ttøre* er *graw’n tør’e*, ikke æltede.

Gravning, skæring af skårtørv

Når man havde skrællet overfladetørvne af, gik man i dybden ovenfra i de moser, hvori vandstanden ikke var sænket. Man havde udviklet forskellige redskaber, der egnede sig til dette arbejde. Det simpleste var *e rænd:jar*, rendejernnet, der havde et kraftigt, langt, lige skaft med et blad, der lignede et lige leblad, men vendte eggen nedad, bort fra skaftet. På skaftet var der i forskellig afstand fra bladet fastgjort et par trin som tænnene på en stylte, og man kunne så *træde* bladet ned i tørvejorden. Foroven på skaftet var der en tværstang, som man kunne hale redskabet op med (CØ, JL, JJ). Man skar i tørvepyttens side, omtrent en meter ned i brinken, på langs og på tværs, så man stak en blok tørvejord af, hvis tværsnit var som en tørvs flade. Blokken sad endnu fast i tørvejorden forneden, men så havde man en *krom’-gre:’b*, en greb med flade, vinkelbøjede *flæner*, grene, og med langt skaft (PS, CØ,

GH). Den huggede man i nedenunder blokken og halede så hele historien op. Det gik let, da tørvblokken var i vand, og vandet bar op (GL). Blokkene blev så lagt på en hjulbør og kørt til spredestedet.

De fleste steder havde man dog et mere udviklet redskab, der gik under forskellige navne, *tør:-bræt* (NT), *stå:-værk* (CØ), *trækværk* (JR), men som også blot blev kaldt en tørvspade. Det var et langt bræt, der navæ en kraftig tværstang foroven og var lige så bredt, som en tørv var lang. Forneden var der et vinkelskær, hvis ene gren var lige så lang som en tørv, og den anden så lang som en tørvs bredde. Med dette redskab kunne man stikke en blok af med ét tryk, og tit kunne man ved at vippe redskabet bagud rive blokken løs og løfte den op, sådan at den lå på brættet. Så kunne man slæbe blokken hen til spredestedet på brættet, da der var fæstet et reb til tværstangens ender. Kunne man ikke vippe blokken løs, brugte man krumgreben, på Mors en *krøj*: (PR).

Nogle steder var tørvebrættet endnu bedre udviklet. Der var da forneden ved den lange ende af vinkelskæret anbragt en kniv, der kunne drejes ovenfra med et håndtag. Man kunne så skære blokken løs forneden ved at dreje kniven, som også støttede blokken forneden, når den blev trukket op (JR, AA). På spredestedet blev blokkene så delt i tørv med en stikspade eller et rendejern.

Med disse redskaber blev tørvne altså *skåret* ovenfra, og pytterne var vandfyldte, men man fandt efterhånden ud af at sænke vandstanden, enten ved at grave grøfter eller ved at pumpe vandet ud (CØ). Så kunne man skære tørv af brinken på en lidt anden måde. Man skar ned med rendejernnet ovenfra, men man behøvede ikke at trække blokken op. En mand nede i pytten huggede tørv ud af den fra oven af med en skarp, spids stikspade og smed dem straks op på brinken. Det kunne gå meget hurtigt for en øvet mand (JJ, NT). Tørvne blev så samlet i en bør og kørt til spredestedet eller bredselen, som det kaldes på Mors (PR).

Æltetørv, hårde tørv

Hvis de sammenhængende tørvslag øverst i en dybmose var brugt, måtte man i gang med den skøre, hårde tørvjord nedenunder. Hvordan man kunne få tørv ud af den, vidste folk før 1802, da Ågård nævner æltetørv, om end som noget, der ikke var almindeligt.

Tørvmassen, der skulle bruges til æltning, blev i regelen gravet løs i bunden af pytter, der var næsten udtørrede. Det var besværligt, fordi der tit var træ i en vis dybde (IV, CØ, PR). Noget af det var så skørt, at man kunne knuse det med den svære *kja:rgre:’b* (kærgreb) og blande det i tørvmassen, men var det eg, måtte man have stykkerne op. Tykke egestammer måtte man hejse op i reb (CØ, PR). Det er ikke sært, at tørvfolkene spekulerede over, hvordan de var kommet i mosen, for det så ikke ud til, at de havde groet der (CØ). I lag nedenunder ”skovlaget” var der intet træ, så det var lettere, men der var tørvmassen endnu hårdere. Christen Østergård lagde mærke til, at der var et skarpt skel mellem dette lag og den hvide sandbund. Der var ikke spor af rødder i den bund, og han tænkte sig, at de første tørvslag var dannet af planter, der havde groet ovenpå mosevandet og var sunket stille til bunds.

Den hårde tørvjord måtte brækkes løs i *klu:qer* (klumper), som man så slog i stykker med kærgreben (JL).

Det var strengt arbejde. Når tørvegraveren, *e pøt-kå'l*, så havde brækket et greblag løst og knust klumperne så nogenlunde, skulle der ledes lidt vand ind, hvis der ikke var nok, og så begyndte pytkarlen at ælte. Nogle æltede med bare ben, dog i regelen i træsko (B, PR), men det kunne tage hårdt på fødder og ben, når man skulle stå i pyt en hel, lang dag, for træskoene blev jo fyldt med mudder. Mange brugte derfor langskafte træskostøvler (JL, CØ). Så var benene godt beskyttet, men det kunne ske, at bunden i tørvegraven "slog op" på grund af tryk nedefra, og vandet væltede op om pytkarlen. Så var det bare med at komme op i en fart, inden bukserne blev våde (PR). Det kunne også ske, at en *balk* (PR) eller *mèlleng* (CØ) mellem to tørvegrave væltede. Så gjaldt det også om at rubbe sig væk. Men ellers stod han tålmodigt *å èil:t å traj' ikh ed*, til tørvedyndet, *e èl:menng* eller *e læb'er*, var blevet til en jævn, grødagtig masse. Det strenge arbejde var dog ikke forbi for det. Nu skulle dyndet smides op i en sluffe, der stod ved kanten af pytten (CØ, NT, PR, JL, JJ). Det skete med en hulskovl, men der skulle smides mange skovfulde op, før sluffen var fuld. Hvis tørvegraven var dyb, kunne det derfor ske, at man skar en planke skråt ned i siden af pytten, så man kunne fylde sluffen nede i pytten og så køre den op på planken. Det var ikke let, men pytkarlen havde dog det sværeste arbejde. Skulle han holde til det, måtte han arbejde i et sejt, roligt tempo.

Æltningen blev så kørt til spredstedet. I ældre tid væltede man den blot af på jorden, hvor en pige stod parat med en *jaw:n-skow'l* (PR, MR), hvis blad var en træplade. Hun strøg og klappede dyndet ud til en passende tyk plade, som hun så straks skar eller trykkede riller i på langs og på tværs, så pladen blev inddelt i tørv (NT). Det var nødvendigt at gøre det, mens massen var blød, for når den tørrede, svandt den meget ind, og hvis den ikke var rillet, ville den revne helt uregelmæssigt. Så kunne man ikke få ordentlige tørv ud af det.

Måske har man ikke båret sig sådan ad til at begynde med. Om en mere primitiv måde at lave æltetørv på fortæller Martin Ringgård (MR). Hans fader havde to tørveskifter i Villerslev mose. Vandet var ikke ledt bort, så de sejlede i en kasse og gravede tørvejord af brinken. Tørvejorden blev smidt over i en anden kasse, hvor der stod en mand og æltede med benene og en stor skovl.

I Sejerslev blandede man undertiden noget af det øverste lag i det nederste. Da det var sammenhængende, måtte man "*saw:s*" det med en greb (PR).

Det var ikke let at få dyndpladen på spredstedet lige tyk over det hele, og det kunne næsten ikke undgås, at tørvene blev skæve og af forskellig størrelse, eller at der gik noget til spilde ved kanterne. Det var derfor et stort fremskridt, da man kom ind på at bruge *forme*, trærammer, der var delt i rubrikker, som hver kunne rumme dynd til en tørv. Tørvemassen blev så væltet over i formen, der netop kunne rumme en sluffefuld (IV, CØ). Pigen kunne så let glatte tørvemassen ud og trykke den ned i hullerne med jævneskovlen. Når formen var fyldt, blev den væltet til side, så tørvene lå frit, og så kunne formen fyldes igen.

Da tørvene blev leveret til salg i snese, var det ikke ligegyldigt, hvor mange tørv, der var i en form. I begyndelsen var der 20-25, men efterhånden lavede man flere rubrikker i rammerne, der stadig var beregnet til en sluffefuld. Til sidst kunne der være 40-50 tørv, som altså

kun var halvt så store som de første. Det var også en slags inflation (CØ).

Tørring og hjemkørsel

Enten mosetørvene var skåret eller æltet, skulle de tørres. De blev først lagt på fladen i lange rækker, tæt sammen, for der måtte ikke gro græs op mellem dem (IV). Der skulle de ligge i nogle dage, ligesom vejret var til, men dét var en kritisk tid for æltetørvene, for kom der stærk regn, kunne de flyde ud, og så var arbejdet næsten spildt. Det var dog gerne på en forholdsvis tør tid af året, man lavede æltetørv, og i regelen gik det godt. Når de havde ligget så længe, at de var faste og noget tørre, skulle de *re:ses* (IV, JL, CØ). Man gik så langs ned ad rækkerne, tog en tørv fra den ene side og én fra den anden og stillede dem skråt op mod hinanden på højkant. Så kunne der komme luft imellem dem, og det var i regelen tilstrækkeligt til, at de blev tørre nok til at blive sat i stak, det sidste led i tørringsprocessen.

Det kunne dog ske, at nogle af æltetørvene ikke rigtigt kunne blive tørre nok til at stakkes. Så skulle man *dese* dem (IV). Der blev lagt en række tørv med et par tommers mellemrum side om side, og ovenpå dem blev der lagt 4-5 rækker. Så kunne det bedre trække ind mellem dem, og det hjalp, men sådanne tørv skulle helst *røgles*, sættes i små, runde stakke, som luften bedre kunne trænge ind i end i de andre stakke, der i Ty næsten altid var lange, tætte stakke, 8-10 tørv lange, 4-5 tørv brede og 6-7 tørv høje. På Mors blev mosetørv tit sat i *skruer*, runde stakke. I de almindelige lange stakke skulle tørvene stå på kant, tæt sammen, men dog sådan at det kunne trække ind mellem dem (IV, NT). Der blev også sat *favnestakke*, som skulle have bestemte mål. Man brugte et favnejern til at favne dem med, så vidste man omtrent, hvor mange tørv, der var i stakken (IV). I de stakke skulle tørvene ligge ned.

Skulle tørvene leveres, skulle de tælles i stakkene (talstakke), men man kunne også opsætte at tælle dem, til der blev læsset. Så lagde man en tørv til side for hver 25 snese, og man kunne da let se, hvor mange snese, der var kommet på vognen. 150 snese var et rigtigt stort læs (IV) eller rettere *føring*, da et *læs* i ældre tid betød et bestemt antal, af fladtørv fx. 24 snese, af klynetørv 32 snese (MJ), men så skulle tørvene have en bestemt størrelse. I hoverireglementet for Ullerup var et læs beregnet til 25 snese mosetørv, og hver tørv skulle være 8 tommer lang, 5 tommer bred og 3 tommer tyk, altså store tørv. I Sydty kaldte man 20 snese et læs (ON). Når der siden kunne være 125-150 snese på en vogn, kom det dels af, at tørvene blev meget mindre, dels af, at man så kørte med klovfjæl på vognen. Nogle havde også klovfjæl på endestykkerne (NT). Ellers skulle tørvene lægges meget omhyggeligt ved vognens ender, for at tørvene ikke skulle rasle af på de ujævne veje (CH).

Ved hjemkørselen brugte man tit at køre med skiftevogn. Når man skulle køre efter det første læs, var to vogne bundet sammen. Den ene blev så læsset fuld, og så kørte man hjem med den, mens den anden blev læsset. Når arbejdet var rigtig i gang, var der én vogn i mosen, én på vejen og én, der stod hjemme, mens læsset blev fyldt i kurve eller løbe og båret ind (PR).

Bedst var det, hvis man kunne køre tørvene hjem, så snart de var tørre nok, i stedet for at vente, til man syntes, man havde bedre tid. Ganske vist sagde man, at når

tørvene var sat i stak, var de halvt bjergede, men helt sikrede var de altså ikke endnu. Der kunne komme lange regnperioder, og så blev stakkene våde, hvor godt de end var sat, og det kunne blive vanskeligt at få tørvene tørre igen. Man trøstede sig da ved, at en våd tørv altid var bedre end en tør sten!

Tørv i hus

Når tørvene kom hjem, skulle de i hus. Fladtørvene kom gerne op på stuehusets loft. I gavlen var der en *swå:l*, en luge, og ovenover den en talje, så man kunne hejse tørvene op i ris kurve eller løb. Man kunne tage tørvene direkte fra læsset, men man kunne også tage den ene side af vognen og rage tørvene ned på jorden, men var det æltetørv, gik der mange i stykker og blev til *billinger*.

Til mosetørv havde man gerne et tørverum, tit i udskuddet på stuehuset, eller en *tørvebing* i et hjørne af et andet rum. I køkkenet havde man en tørvekasse, som skulle fyldes en gang imellem. I nogle gårde havde man et særligt tørvehus, men i alle tørverum var der gerne kneben plads til de mange tørv, der skulle bruges i årets løb, så man kunne ikke bare smide tørvene ind. Så fyldte de for meget, og hvis der ikke var en vis orden på tørvene, blev mange trådt i stykker, når man hentede tørv. Man lavede derfor plads til en midtergang, og tørvene blev *stablet* eller *ladet*, i hvert fald de yderste tørv ved begge sider, der så blev sat som to mure.

Det var mest bekvemt at have tørvene i stuehuset. Lå de i et tørvehus, kunne det være besværligt at slæbe de mange tørv ind, der skulle bruges hver dag i større gårde, især når det var hårdt vejr om vinteren, og huset lå et stykke fra stuehuset. Det kunne nu også være en fordel. Manden på Nordertoft klagede sig til en nabo over, at der blev brugt så mange tørv. De kunne aldrig slå til. Han fik da det råd at bygge et nyt tørvehus længere fra stuehuset, og det hjalp!

Forbrug

Der var naturligvis stor forskel på, hvor mange tørv der blev brugt i de forskellige husstande. I Thisted konsumtionsprotokol 1672 kan man se, at det år blev der indført 2189 læs tørv eller omkring 2 læs for hver person. Selv om læssene af forskellige grunde nok var små, var det alligevel forbavsende meget. Omkring 1800 klarede man sig med 6 læs "skodtørv" og 5 læs fladtørv om året i den største gård i Skinnerup (Å), i en gård i Sejerslev brugte man 4 læs mosetørv (PR), men de læs var nok større. Andre opgiver et lignende antal.

Hvor man ikke selv havde tørvemoser, men kunne grave fladtørv eller klynetørv, klarede man sig så vidt muligt med det. I Klitmøller brugte hver familie 10-12 læs fladtørv om året (MJ), og i Vorupør havde folk næsten heller ikke andet at fyre med. De skulle dog helst have lidt mosetørv også, men dem sparede man meget på. En mand i Klitmøller fik et halvt læs, året før hans kone døde. Nogle år efter, da vinteren havde været streng, sagde han bekymret til en nabo, at han troede virkelig, de halve var forbi! (MJ).

Alle tørv var ikke lige gode. Overfladetørv og de gravede tørv var lette og brændte godt, men de brændte hurtigere ud end æltetørv. Nogle var meget lette, svampede og løse. Det var "*hundekød*", og de var *fusiwørn* og kunne ikke holde ilden. De æltede tørv var

hårde, men det var også det eneste, de havde fælles. Tørv fra de nederste lag i mosen var sorte næsten som kul. Der var tit små stykker træ og urgamle hasselnødder i dem. De varmede stærkt og holdt ilden længe. I andre lag var der en del ferskvandsdynd fra tider, da mosen havde været sø. Tørv fra de lag gav en mængde aske, der var gul eller rød af okker, og de brændte ikke så godt. Nogle steder, fx. i Sjørring, var tørvene så svovlholdige, at de kunne give en ubehagelig, svovlet lugt i huset, når man fyrede med dem. Når man skulle købe tørv, var det derfor vigtigt at vide, hvor de kom fra. Man skumlede undertiden om, at visse tørvfabrikanter blandede jord i tørvemassen for at "længe" den, men det var umuligt at kontrollere.

Tørveskifter, salg af tørv

Ved udskiftningerne omkring 1800 fik hver ejendom i en landsby, hvor der var blot en lille stump mose, en parcel, men det var tit ganske små stykker, som ret hurtigt blev udtømt, og flere landsbyer havde slet ikke tørvemose. Så købte gårdmændene tit en parcel i en større mose, selv om den lå ret langt borte. Tørv var dyre at købe, men havde man et tørveskifte eller to, kunne gårdens folk gøre arbejdet på en ledig tid, ofte mellem høslæt og høst, hvis de kunne grave tørvene. Skulle man til at *ælte* tørv, måtte man have en specialist til det hårde, uvante arbejde i pytten. Omkring 1900 fik han gerne 2 kroner om dagen (CØ). Det lyder ikke af meget, men på den tid fik mange lærere kun 50 kr. om måneden. I Hundborg mose var der 1100 parceller, fordelt på ca. 250 ejere (CØ).

Husmænd og arbejdere havde sjældent tørveskifter, hvis de da ikke lavede tørv til salg (og det var der ikke få, der gjorde). Men tit fik de tørv på den måde, at de æltede *te hal's* i en anden mands skifte. Så fik han halvdelen af tørvene og ejeren resten. Det kunne også ske, at en mand fik *en dās grøwt* (de tørv, han kunne lave en dag) som løn for arbejde eller af godvillighed. Det kunne blive omkring 200 snele tørv.

De husmænd og mindre jordbrugere, der solgte tørv, begyndte at grave tørv, så snart frosten var af jorden. Først noget senere på foråret kunne de begynde med de æltede tørv, for fik de frost, før de var nogenlunde tørre, gik de i smadder og var ødelagt. Man blev så ved hele sommeren, men måtte dog altid holde pauser. Når spredstedet var fyldt med tørv, kunne de ikke lave flere, før tørvene var stakket og kørt bort (IV). Mange tørv blev solgt til Thisted.

Der var også gårdmænd, der solgte enkelte læs tørv for at få lidt rede penge. Omkring 1900 var de nemlig ikke så lette at fange. Christen Østergård, født 1884 i Hundborg som eneste barn af en gårdmand, fortalte: "Vi var ikke fattige, men vi skulle spare sådan for at få det til at gå rundt. Vi havde ingen penge." Derfor tog han arbejde i mosen, når der kun var lidt at lave hjemme, og af deres egne tørveskifter lavede de så mange tørv, at de kunne bytte med købmænd i Thisted og få varer.

Hvilestunder

I tørvetiden var der mange folk i de store moser. Mange havde lang vej dertil og kunne ikke nå hjem til dagens spisetider. Formiddags- og eftermiddagsmellemmad havde de altid med i en *tejn*, en stor oval træeske, og der skulle mange og gode mellemmader til, for tørvearbejdet gav appetit og krævede "brændsel". Som et særligt lækkeri var der gerne en

pandekagemellemmad til. Den mindes med længsel af mange gamle tørvefolk (AY). Ellers var pålægget godt, røget fårekød eller fårerullepølse, og det blev der ikke sparet på. Tørsten slukkede man med godt øl, som man havde med i en stor ler- eller stendunk, en *gammelmand* (CØ) eller *abraham* (PR), der kunne rumme 4-5 liter. Den blev sat ned i det kølige vand i en tørvepyt, og så tog man en tår af den, når man blev tørstig - og det blev man tit, for der var varmt i mosen, når det var tørvevejr. Alle drak naturligvis direkte af den samme dunk. Når det blev spise- og hviletid, satte folkene sig op mod en tørvestak, og disse pavsers mindes de gamle også med glæde (CØ). Man snakkede og holdt sjov med sine egne folk og med de nærmeste i andre skifter, mens man spiste. Blæste det, kunne det ske, at tørvestøv fra stakken røg ned over folk og mellemhader, men det tog man ikke så højtideligt. "Der var vist ikke mange bakterier i det!" (CØ). Tørvefolkene blev tit helt sorte i ansigterne af sved og tørvestøv, men det morede man sig blot over. Fra de gårde, der ikke lå altfor langt borte, blev en dreng sendt i mosen med middagsmad i en kurv. Det kunne være pandekager og nymalket mælk med *kòw:renger* til. De var hårde og sprøde og blev brækket i mælken i et stort fad, som alle spiste af. Drengen havde også gerne en dunk hjemmebrygget øl med, som han bar i en snor på ryggen (CØ). Nogle spiste først *oj:n* (middagsmad) om aftenen, når de kom hjem. Ellers måtte der en god *næ'ter* (nadver) til, kold byggrød og mælk.

Storproduktion og ophør

I lange tider blev tørv lavet alene ved legemligt arbejde, men fra tiden omkring første verdenskrig startede en storproduktion i de større moser, fx. i Hundborg mose, ved at man tog maskiner til hjælp. De første maskiner, der blev brugt, var små *vindmøller*, der pumpede vand op af pytterne. Da der var flest af dem i Hundborg mose, var der omkring 100, og de lavede et grueligt spektakel, for de gik jo ikke på kuglelejer! (CØ). Så begyndte man at bruge *æltemaskiner*. En æltemaskine blev i den første tid trukket af heste, der gik rundt i en *hestegang*. Senere brugte man damplokomobiler som dem, der trak tærskemaskinerne, og til sidst kom petroleumsmotorer og traktorer til.

Folk opgav at grave tørv selv og solgte deres skifter til tørvfabrikanterne, og store arealer blev afgraved. Flere gange måtte man sænke vandstanden ved at fordybe afvandingskanalerne, for at man kunne komme til nye lag af tørvejord. Der blev nu leveret tørv til hele oplandet indenfor en afstand af 30-40 km, også til Mors, efter at Vilsundbroen var bygget, men efter anden verdenskrig, da man kunne få kul og olie nok, blev produktionen ikke rentabel mere, og den hørte efterhånden op.

En stor mose som Hundborg Mose lå nu hen med *flassier*, lavninger, der stod fulde af vand, ganske øde til sorg for de gamle tørvegravere, der mindedes travle, glade arbejdsdage, det gode samvær og den ejendommelige natur med det vidunderlige fugleliv. Der var mange slags ænder og andre svømmefugle, og svanerne legede der. Hele dagen var luften som fyldt af fuglesang. Åkander og nøkkeroser blomstrede i gamle tørvegrave, og moseplanter voksede frodigt (CØ).

Nu er idyllen brudt. Hundborg mose og andre moser er ikke moser længere. Bulldozere har jævnet det hele ud, og nu er der intet at se uden agerland. Men, sagde Christen

Østergård, der er nok to meter tørvejord tilbage endnu og somme steder tre. Nu er det godt gemt, men måske bliver der brug for det engang.

Tørvearbejde i Hundborg mose ca. 1925. Til højre en petroleumsmotor, til venstre æltemaskinen.

KILDER OG HENVISNINGER:

b = båndoptagelse, m = mundtlig meddelelse, s = brev, t = trykt.

AA = Agner Andersen, Torsted, Tim, f. 1938, m.

AY = Anders Yde, Koldby, f. i Stagstrup 1878, b.

B = Flere meddelere fra Bedsted, b.

CH = Christen Hundahl Kloster, Sennels, f. 1874, b.

CL = Christen Larsen, Hillerslev, m.

CØ = Christen Østergård, Hundborg, f. 1884, b, m.

Fb = H. F. Feilberg: Ordbog over jyske almuemål, t.

HPH 1 H. P. Hansen: Bondens Brød, t.

HPH 2 = H. P. Hansen: Herning Museum, Sprog og Kultur, 11. bd. 3-4 h. t.

Id = Caspar Sehade: Bidrag til en jysk Idiotjeon, 1807.

Udg. af Bent Søndergaard 1968, t. Notationen ændret.

IV = Inger Vestergård, Hørdum, f. 1883 i Sperring, b.

JJ = Johannes Jespersen, Torsted, f. 1879, b, m.

JL = Jens Larsen Jensen, Torsted, f. 1888 i Førby, b.

JP = Jens Peter Petersen, Skovsted, m.

JR = Jens Rolighed: Klim og omegn, årbog 1962, t.

JT = Jens Tøfting Madsen, V. Vandet, f. 1880, b.

L = K. J. Lyngby: Samlinger til nørrejysk V, t.

MJ = Martin Jensen, f. 1887 i Klitmøller, b.

MO = Magnus Odgaard, Gravgård, Hvidbjerg, m.

MR = Martin Ringgård, Skyum, f. 1885, b.

NT = Nikolaj Tøgersen, Tilsted, f. 1874, b.

ON = Olaf Nørgaard: Landboforhold i Sydthy, årbog 1962, t.

PR = Peder Riis, Sejerslev, f. 1889, s. og b.

Præsteindberetninger 1690, her efter D. H. Wulff:

Aalborg Stifrs Historie, t.

PS = Peder Christensen, kaldet Simonsen, Boddum, f. 1890, b.

Å = Knud Aagaard: Beskrivelse over Thy 1802, t.

Endvidere henvises til Torsten Balle: Skudtørv - skærtørv, Sprog og Kultur, 25. bd. 1-2 h. t.

(Kilde: Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred 1976, side 11-32).